

Natalia Levchenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine

ORCID: 0000-0002-7535-6330

Содомський дискурс у біблійній, сквородинській та війсьній харківській інтерпретації

Sodom Discourse in the Biblical, Skovoroda's, and Military Interpretation of Kharkiv

Abstract

The Sodom discourse takes its cue from the biblical story of the destruction of the city of Sodom due to the fall of its inhabitants. The angel warned only the righteous Lot's family. Leaving the city, Lot's wife looked back and turned to the pillar of salt for disobedience.

The biblical story about the destruction of the city of Sodom, the rescue of the righteous Lot and the transformation of his wife into a pillar of salt is told in Hryhoriy Skovoroda's treatise "Booklet on Reading the Holy Scriptures", "Lot's wife is named".

The exegete advises perceiving the biblical story of Lot and his wife purely as an allegorical picture of God's wisdom on the way to the salvation of mankind, which proves once again that as an alternative to the traditional four-sense biblical hermeneutics, Hryhoriy Skovoroda saw a comprehensive allegory of the Holy Scriptures, within which the discourse of Sodom is built.

The Sodom discourse has its continuation not in literary texts but in actual texts of life in the conditions of the Russian-Ukrainian war, but already with an opposite meaning to its biblical and Skovoroda's message.

The Russian occupiers, who have appropriated the functions of God and distorted the idea of the Absolute, the Truth, with their "fastidious" and cultural values of the imperial "russian world", confusing the sinful with the righteous, with the help of their rockets, bombs, and shells, are erasing entire villages and towns from the face of the Ukrainian land, they kill both babies and the infirm old people just because they are Ukrainians, without caring about their fall into sin or righteousness...

Keywords: Bible, Sodom discourse, exegesis, allegorical meaning, biblical hermeneutics.

Сучасним українцям, на жаль, випало бути учасниками й свідками найжахливішої після Другої світової війни російської агресії, унаслідок якої гинуть захисники України та цивільне населення, зазнають насилля від російських окупантів навіть діти, руйнуються будівлі, стираються з лиця української землі міста, містечка, села й хутори. Російські окупанти свідомо, як вони акцентують, з метою денацифікації б'ють прицільним вогнем, ракетами по житлових багатоквартирних і приватних будинках, школах, дитячих садочках, закладах вищої освіти, театрах, музеях, по всіх цивільних об'єктах, які окреслюють українську ідентичність. Так, у ніч проти 7 травня 2022 року, року відзначення на державному рівні 300-річчя від дня народження українського барокового письменника, філософа Григорія Сковороди, прямим влучанням російської ракети був знищений Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди у Богодухівському районі Харківської області. Снаряд влетів під дах будівлі, спалахнула пожежа. Вибух і вогонь знищили будівлю музею; якимось дивом, яке неможливо пояснити раціонально, уцілів серед руїн пам'ятник Григорію Сковороді, що до обстрілу стояв у вестибюлі.

6 липня 2022 року ракетами, запущеними з території Російської Федерації, був ущент знищений навчальний корпус Харківського національного педагогічного університету, який носить ім'я Григорія Сковороди, але знов якимось ірраціональним способом, перебуваючи в епіцентрі вибуху, уцілів пам'ятник українському гуманісту. Містичне збереження пам'ятників Григорію Сковороді серед вогню й руйнувань, завданих будівлям російськими балістичними ракетами, відсилає реципієнта за відповідями й поясненнями до його втаємниченої літературної спадщини.

Сучасники Григорія Сковороди й дослідники його творчості стверджували, що він був містиком. Наприклад, Д. Чижевський свого часу писав, що у творчості Сковороди є „усі основні думки, яких потребує містика, як своєї філософічної основи:

і антитетика, і наука про коловорот, і символіка та емблематика, і містична інтерпретація Св. Письма уможливають вибудову містичної філософічної системи”¹.

Містичне осягнення історичної дійсності у творах Григорія Сковороди має біблійне підґрунтя. Біблія як прототекст, від якого відштовхувалися українські барокові письменники, системно впливала і на світоглядні орієнтири Григорія Сковороди, формувала його естетичні та стилістичні вподобання, у межах яких він відкидав історичну дійсність дочасного людського життя як тимчасове явище на користь містичної історії Святого Письма як орієнтиру на вічність.

Посилений інтерес Григорія Сковороди до візуальної та внутрішньої, духовної наочності, яка полягала не в матеріальному, а в містичному вираженні абстрактних понять, дозволяла йому трансформувати конкретні історичні факти й реалізувати їх у своїх творах як вторинні (переносні) значення, абстрактні уявлення та поняття.

Можливо, окрім містичної площини творчості Сковороди, пояснення варто шукати ще й у його прагненні до свободи, свободи від гріха, яку він уважав вищим даром, благом людини, головною метою і мірою її життя, а „дух свободи” безпосередньо пов’язував із Богом:

Объщан пророками, отчими нароками.

Рѣшит в послѣдня лѣта. Печать новаго завѣта.

Дух свободы внутрь нас родит.

Веселитесь! яко с нами Бог².

Один із найбільш вагомих сковородинознавців, професор Л. Ушкалов свободу називав сутністю життя Г. Сковороди: „Ідеться не лише про його науку – ідеться про його спосіб існування, бо навіть славетна автоепітафія нашого філософа «світ

¹ D. Chyzhevskiy, *Filosofiya H. S. Skovorody*, Prapor, Kharkiv 2004, s. 209.

² H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. L. Ushkalov, Maidan, Kharkiv 2010, s. 54.

ловив мене, та не спіймав» – то не що інше, як радикальний маніфест свободи”³.

Пам’ятник, що вцілів, ніби підтверджує тезу Сквороди про світ, який ловив його, але так і не спіймав ні своїми принадами за дочасного життя, ні тотальним випаленням української землі російськими загарбниками після смерті філософа, улюбленим біблійним сюжетом якого була містична історія Лота, що завдяки своєму прагненню свободи від гріха вижив у спаленому до тла місті Содом.

Сучасна Україна переживає якоюсь мірою подібний содомський сюжет. Український народ, звільняючись від кількасотрічної московитської окупації, саме зараз виходить з-під впливу імперських шовіністичних наративів Росії. Хтось на цьому шляху, прагнучи свободи, завершує формування української ідентичності, а хтось, шкодуючи за радянськими кайданами, що обмежували або й знищували будь-які вияви свободи, озирається на „совкове” минуле й перетворюється на соляний стовп, як дружина Лотова. Орієнтиром на цьому складному шляху суцільних випробувань є розтлумачена українським бароковим екзегетом Григорієм Сквородою містична історія праведника Лота, який, прямуючи в майбутнє, до свободи від гріха, ні за чим не шкодував, не озирався в минуле, і його дружини з її прив’язаністю до старого життя, що була сильнішою за страх втрати синергійного єднання з Богом, з істинністю, до якої можна наблизитися лише в процесі пізнання, що, зрештою, і є шляхом звільнення від гріха. Щоб пізнати істинний смисл написаного, екзегет закликає проникнути всередину біблійного тексту, уподібнитися старозавітним образам і розчинитися в тому тексті.

Біблійна історія про знищення міста Содом, порятунку праведника Лота й перетворення на соляний стовп його дружини зринає в трактаті Григорія Сквороди „Книжечка про Читання Святого Письма, названа дружина Лотова”. У її біблійному образі

³ L. Ushkalov, *Skovoroda, Shevchenko, feminism... Statti 2010–2013 rokiv*, Maidan, Kharkiv 2014, s. 24.

Сковорода вбачав префігурацію компромісу з матеріальним світом, компромісу з гріхом, який бере початок ще від гріхопадіння першої жінки Єви. Проте образ Єви автор тлумачить дуалістично і сприймає її не лише як неслухняну спокусницю Адама, що стало причиною втраченого Раю, а ще і як праматір усього людства, створену разом з Адамом за образом і подобою Божою.

У трактаті „Дружина Лотова” Сковорода створює унітарний алегоричний образ дріб'язкової і маловірної жінки, який уособлює кару за непослух, застерігає від моральних вад, від буквального прочитання Святого Письма. Бінарність гріхи/чесноти досягається екзегетом шляхом зовнішнього протиставлення образу дружини Лотової образам жінок-праведниць Анни, Есфір, Рахілі, Руф, Сари, Фамар, Юдіф, що своїми високими моральними якостями заслужили Божу прихильність.

Саморозкриття Бога через життєвий шлях Христа ототожнюється з трагічним змістом життя людини, зокрема Лота, на землі. Лот так само, як Христос, але задовго до Його митарств, знайшов у собі сили позбутися світу вигаданих цінностей, що зникали в процесі поглибленого самопізнання. Процес самопізнання людини на ґрунті віри в безначальну, а значить, і безконечну Істину, тобто Бога, Сковорода розуміє як процес її переродження, переоцінку цінностей, розвернення від матеріального, смертного, тлінного до духовного, безсмертного, вічного.

Поза сумнівом, „у кожному тексті є потенційна часова послідовність”⁴. Уподібнюючи на основі Істини-Премудрості образи Лота й Христа, життя яких протікало в різних часових періодах, Сковорода руйнує традиційну для українських барокових письменників послідовність часових площин минулого, теперішнього, майбутнього. Він зазначає, що такий розподіл часу виправдовується лише земними вимірами, а час – величина позаземна. Сам же Бог безначальний і безконечний, у нього

⁴ V. Izer, *Protsets chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zub-rytska, Litopys, Lviv 1996, s. 267.

тисяча літ немов день. Спираючись на те, що „ідея «безпочатковості істини» була здавна відома в Україні”⁵, Скворода унікає історичного дискурсу і зводить тисячі років до єдиної точки-образу, а також розкриває точку-образ як тисячі років. Він навертає “темний” біблійний текст на автентичний сенс, спрямовуючи його до алегоричного тлумачення, яке й актуалізує зміст для сучасного йому розуміння, „для того, щоб скасувати альтернативність минулого і знову зробити сучасною єдину, неодмінно чинну істину канонічного тексту”⁶.

Лот через віру-катарсис повернувся до своєї безсмертної вітчизни тому, що, за Сквородою, кожна людина з огляду на безначальність/безконечність істини є в собі Христом незалежно від того, народилася вона до чи після Його пришествя.

Отож, можемо зробити припущення, що в основі епітафії Григорія Сквороди „світ ловив мене, та не спіймав” лежить біблійна содомська історія подолання Лотом гріха і принад дочасного світу. Дружина Лотова не мала в собі такої сили й такої віри, яку мав Лот, тому ослухалася Бога й озирнулася назад, перетворилася на колону кам'яної солі на горі Содом в Ізраїлі. Соляний стовп, що за формою нагадує жінку, закутану в покривало, стоїть там досі.

Біблійна епічна картина знищення міста Содому, за припущеннями вчених, могла мати реальне історичне підґрунтя. Під час порятунку янголами Лота і його дружини тієї миті, коли жінка озирнулася і перетворилася на соляний стовп, із неба впали вогонь і сірка, Содом було зруйновано, що, за висновками науковців, може бути розцінене як падіння метеорита, засвідчене очевидцями. Результати вивчення артефактів, знайдених під час археологічних розкопок на території, де могло бути розташовано місто Содом, опубліковані у статті „Вибух розміром Тунгуска знищив Талль-ель-Хаммам, місто середньої

⁵ L. Ushkalov, *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura*, Znannia, Kharkiv 1997, s. 12.

⁶ H. R. Iauss, *Estetychnyi dosvid i literaturna hermenevtyka* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs...*, s. 282.

бронзи в долині Йордану біля Мертвого моря” у журналі „Nature Scientific Reports”⁷.

У колективному науковому звіті дослідників зазначалося, що знайдені ними під час археологічних розкопок осколки кераміки з поверхнями, розплавленими на скло, „бульбашкова” мульна цегла та частково розплавлений будівельний матеріал свідчать про короткочасну, але аномально високотемпературну подію космічного походження понад 2000 градусів за Цельсієм. Космічний вибух над містом Талль-ель-Хаммам спровокував масштабне горіння, зміни клімату та вимирання тварин.

„Усі спостереження, викладені в Бутті, відповідають космічному вибуху, – підтвердив Джеймс Кеннетт, – але немає наукових доказів того, що це зруйноване місто справді є Содомом Старого Заповіту”⁸. Однак, за словами дослідників, стихійне лихо могло спонукати до створення усного переказу про катастрофу, яка й стала джерелом письмової історії про знищення вогнем і сіркою, що впали з неба, Содому у книзі Буття.

Історичні факти, пов’язані з містом Содом, Григорія Сковороду не цікавлять. Авторське тлумачення образу не виходить за межі загальних уявлень українського мислителя про місто. Ці погляди походять з античної філософії, зокрема пов’язані з платонівським образом печери⁹, у якій усе, що людина бачить, є лише невиразною тінню вічного, та патристики з домінуванням переосмислення ідеї Августина Блаженного про два гради¹⁰ –

⁷ T. E. Bunch, M. A. Le Compte, A. V. Adedeji, J. H. Wittke, T. David Burleigh, R. E. Hermes, Ch. Mooney, D. Batchelor, W. S. Wolbach, J. Kathan, G. Kletetschka, M. C. L. Patterson, E. C. Swindel, T. Witwer, G. A. Howard, S. Mitra, Ch. R. Moore, K. Langworthy, J. P. Kennett, A. West, Ph. J. Silvia, *A Tunguska sized airburst destroyed Tall el Hammam a Middle Bronze Age city in the Jordan Valley near the Dead Sea* [in:] *Nature Scientific Reports*, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-97778-3.pdf>, [13. 10. 2021].

⁸ Ibidem.

⁹ Platon, *Derzhava*, переклад з давнохресткої О. Ковал, Osnovy, Kyiv 2000, s. 210.

¹⁰ Avhustin Blazhennyi, *O hrade Bozhiem* [v:] *Tvorennia: v 4 t.*, t. 3, podh. teksta k pechati S. I. Eremeeva, Aleteiya, Sankt-Peterburh; UTsYMM-Press, Kiev 1998, s. 98.

земний і небесний, одному з яких належить бути вічно покараним із дияволом, а другому – вічно царювати з Богом.

Тож Скворода тлумачить місто Содом як частину „тутешню”, „прокляту”, „бісівську”, позбавлену сакральності внаслідок тотального гріхопадіння її мешканців. Усіх читачів Біблії, які в ній вбачають лише буквальний сенс, він порівнює з содомлянами, що згоріли в небесному полум’ї зруйнованого міста.

Григорій Скворода протиставляє содомлянам образ праведника Лота, ім’я якого перекладається з давньоєврейської як „заслона, прикриття, захищений, заговорений”¹¹. Цей старо-заповітний персонаж зумів вивищити над своїм земним тлінним тілом тіло духовне, Боже, вічне, за що був гнаний і гноблений місцевими мешканцями: „Напали на мене Содомляни... Били мене, поранили мене”¹².

Образ Лота таким чином відповідає наполягання „Сквороди на еманції Бога в людині”, яке „виявилось у твердженні на взір «істина, людина і Бог є те саме...»”¹³. Сквородинська модель практичної екзегези Біблії передбачала тлумачення образу справжньої людини як мікрокосму, духовного світу, створеного Богом, у який Він уклав часточку Себе. Саме тому, що Лот цінував не плотяний, а духовний світ людини, він без вагань і озирань у минуле пішов за покликом божого янгола з Содому на гору.

Керуючись у житті Божими заповідями, Лот став справжньою людиною, яку любить і якій допомагає Бог у скрутну хвилину.

Використавши досвід античних філософів, патристів Олександрійської школи, німецьких містиків та українських барокових авторів, Григорій Скворода виробив оригінальну систему

¹¹ K. Kostiv, *Slovyk-dovidnyk bibliinykh osib, plemen i narodiv*, Ukraina, Kyiv 1995, s. 223.

¹² H. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, s. 793.

¹³ J. Pelc, *Obraz-Słowo-Znak. Studium o emblematach w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk 1973, s. 280.

інтерпретації текстів Святого Письма. Він відкидає можливість чотирисенсової біблійної герменевтики як хибну, зламуючи тим самим староукраїнську екзегетичну традицію, намічає нові шляхи тлумачення біблійних текстів у межах матричної системи, за якою „письмо вбиває, а дух животворить”¹⁴. Тому Сковорода ніколи не шукав буквального сенсу в Біблії, його цікавило лише містичне й духовне тлумачення. Він залишається байдужим до історичного факту знищення небесним вогнем, тобто космічним вибухом міста Содом, а використовує його лише для того, щоб створити систему алегоричних образів у площині скеровування читача до алегоричного прочитання Святого Письма. Сковорода використовує метафору „увесь світ спить”¹⁵ як узагальнений художній образ людської юрби, оповитої облудою буквального сенсу тлумачення біблійних текстів. Істинне значення Слова Божого перебуває під лушпиною матеріальної оболонки слова, яку Сковорода називає „фігурами”, „знаками”, „символами”. Використовуючи образи-символи, Сковорода пояснював невидиму натуру, тобто існування Бога, Істини. Розгадати сенс фігур – значить відкрити істину, заховану у Святому Письмі. Усі його твори орнаментовані емоційно насаженими, експресивними образами-символами, властивими стилю бароко. Навіть назви своїх трактатів Сковорода будує з символів та алегорій, надаючи перевагу таємному, прихованому перед відкритим і зрозумілим.

Отже, спираючись на застереження Ісуса Христа, екзегет радить сприймати біблійну історію Лота і його дружини суто як алегоричну картину Божої премудрості на шляху до спасіння людства, яка зайвий раз засвідчує, що альтернативою традиційній чотирисенсовій біблійній герменевтиці Григорій Сковорода бачив усеосяжну алегорезу Святого Письма, у межах якої вибудовується содомський дискурс, що розгалужується на такі сенсові аспекти:

¹⁴ Н. Skovoroda, *Povna akademichna zbirka tvoriv...*, s. 302.

¹⁵ Ibidem, s. 200.

- Содом як місто „тутешне”, „прокляте”, „бісівське”, позбавлене сакральності внаслідок тотального гріхопадіння його мешканців;
- Содом як символ гріхопадіння всього людства;
- Содом як хибне прочитання Біблії, що штовхає до гріхопадіння;
- Содом як пам'ять про минуле, що змусила дружину Лотову послухатися наказу Бога й озирнутися назад;
- содомський соляний стовп, на який обернулася дружина Лотова, як алегоричний символ застереження людства від гріхопадіння;
- дружина Лотова та її вчинок як алегоричний образ хибного шляху тлумачення й розуміння Слова Божого;
- образ Лота як прихований у фігурі його дружини образ праведної, духовної людини, стежка, яка веде до раю, Бога й вічності.

Содомський дискурс узяв початок у біблійних текстах, набув розвитку у трактатах Григорія Сковороди і має своє продовження в реальних текстах російсько-української війни, але вже з абсолютно протилежним змістом до біблійних і сквородинівських сенсів.

Російські окупанти, які привласнили собі функції Бога й переінакшили уявлення про Абсолют, Істину їхніми „скрепними” й культурними цінностями імперського „русского міра”, переплутавши грішне з праведним, за допомогою їхніх ракет, бомб і снарядів стирають з лиця української землі цілі села, селища, містечка й міста, убивають усіх, від малят до немічних старих людей, лише за те, що вони українці, не переймаючись їхнім гріхопадінням чи праведністю...

Знаю, про що говорю, бо я є мешканкою міста Харків, яке потерпає від бомбардувань рашистів, а такі його райони, як Салтівка, П'ятихатки, Горизонт, знищені вщент...

Одна справа дізнаватися про події війни з новин, дивитися на світлини, переглядати сюжети про війну в мережі інтернету, і зовсім інша – перебувати в епіцентрі вибухів, бачити на сусідніх

вулицях ворожі танки, знати, що харків'яни, серед яких мої студенти, гинуть у передмісті й навіть уже на вулицях міста, захищаючи його від рашистів. Усвідомлювати, що у випадку окупації я, мій чоловік і неповнолітня онука, що перебуває під моєю опікою як кругла сирота після загибелі мого єдиного сина на неоголошеній російсько-українській війні ще 2015 року, приречені на катування й смерть, але все моє українське нутро, попри здоровий глузд, опирається й не розуміє, чому я маю тікати з дому, їхати в невідомий світ?

Я ще мала якісь крихти надії, що в центрі Європи в XXI ст. світ не дозволить будь-якому агресору знищити сорокамільйонну державу у всіх на очах. Знаю, що в карному кодексі вважається співучасником злочину той, хто не перешкодив здійсненню вбивства особи іншою особою, тому була впевнена, що держави світу не будуть співучасниками воєнних злочинів. Але була шокована тим, що майже всі спостерігали й вичікували – Україна впаде за три чи за сім днів. Україна не впала, а тепер, коли світ отямився й почав інтенсивно допомагати їй, уже й не впаде, а обов'язково переможе. Щиро дякую всім країнам-партнерам, зокрема Польщі й усім полякам за багатовекторну допомогу українцям.

Однак тоді, у перші дні війни, моє волосся на голові стало навидибки, а серце, моє материнське серце, змучене непромінальним болем від втрати на війні єдиного сина, почало працювати з перебоями, коли мене заспокоювала тринадцятилітня внучка Леся: „Бабусю, не переживай так, може нам повезе, нас не будуть рашисти катувати, а вб'ють відразу без мук”.

Дитина, яка мала би бавитися у свої 13 років, розважатися, малювати свої картини, мріє про швидку смерть... Вона вже ніколи не буде маленькою дівчинкою зі щасливим дитинством, про яке мріяв її тато. Війна вкрала її дитинство. Вона стала дорослою дитиною з сивиною в 13 років. Такого не можна пробачати...

Незабаром неподалік від нашого будинку вибухнула ракета, ми за хвилину схопили документи, котів і в чому були, у тому

й вискочили з квартири... Нам не було коли озиратися назад, як це зробила дружина Лота. Ми мчали враз спорожнілим містом, порушуючи правила дорожнього руху щодо швидкості. І це було правильним, бо за кілька хвилин після того, як ми проїхали, район Нової Баварії в Харкові накрили гради... Ми могли стати не соляними стовпами, а обвугленими лише за те, що ми українці, живемо на своїй Богом даній нам землі з давніх-давен, ще від часів Київської Русі, цінуємо свободу понад життя, маємо гідність і не маємо бажання бути рабами в росіян. Нам „повезло”, ми встигли втекти, але десяткам тисяч українців втекти від смерті не вдалося.

Після звільнення наших територій відкрилися страшні злочини в усіх населених пунктах, а вбивства мирних громадян у Бучі, Ірпені, Макарові, Ізюмі та ін. уразили своєю масштабністю...

Коли в братській могилі в Ізюмі знайшли малятко з простреленою головою, якому ще й року не було, написалися такі рядки:

Прокляття – гріх, і це я знаю,
Та розпач, лють сильніші за знання,
Я всіх рашистів проклиною
На смерть без прощення і каяття.

Ірпінь, Гостомель, Харків, Маріуполь,
Ізюм, Чернігів, Суми і Херсон...
Вся Україна, вся немов некрополь,
Але руйнує у Москві свавілля трон.

Розбиті мрії і сплюндровані надії,
Горить земля і кров'ю плачуть небеса...
За звірства, вірю, всі заплатять лиходії...
Герой у пам'яті народній воскреса...

Тяжка ціна, гірка на смак свобода,
Але без неї українець гине, помира...
Укладена рашистами з дияволом угода,
А той, хто бореться, плоди Голгофи позбира.

References

- Blazhennyi Avhustin, *O hrade Bozhiem* [v:] *Tvorennia: v 4 t., t. 3*, podh. teksta k pechati S. I. Eremeeva, Aleiteya, Sankt-Peterburh; UTsYMM-Press, Kyev 1998.
- Bunch T. E., Le Compte M. A., Adedeji A. V., Wittke J. H., Burleigh T. D., Hermes R. E., Mooney Ch., Batchelor D., Wolbach W. S., Kathan J., Kle-tetschka G., Patterson M. C. L., Swindel E. C., Witwer T., Howard G. A., Mitra S., Moore Ch. R., Langworthy K., Kennett J. P., West A., Silvia Ph. J., *A Tunguska sized airburst destroyed Tall el Hammam a Middle Bronze Age city in the Jordan Valley near the Dead Sea* [in:] *Nature Scientific Reports*, <https://www.nature.com/articles/s41598-021-97778-3.pdf>, [13. 10. 2021].
- Izer V., *Protses chytannia: fenomenolohichne nablyzhennia* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zubrytska, Litopys, Lviv 1996, s. 26–277.
- Kostiv K., *Slovyk-dovidnyk bibliinykh osib, plemen i narodiv*, Ukraina, Kyiv 1995.
- Pelc J., *Obraz-Słowo-Znak. Studium o emblematach w literaturze staropolskiej*, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk 1973.
- Platon, *Derzhava*, pereklad z davnohretskoi O. Koval, Osnovy, Kyiv 2000.
- Skovoroda H., *Povna akademichna zbirka tvoriv*, red. L. Ushkalov, Maidan, Kharkiv 2010.
- Ushkalov L., *Hryhorii Skovoroda i antychna kultura*, Znannia, Kharkiv 1997.
- Ushkalov L., *Skovoroda, Shevchenko, feminizm... Statti 2010–2013 rokiv*, Maidan, Kharkiv 2014.
- Chyzhevskiy D., *Filosofia H. S. Skovorody*, Prapor, Kharkiv 2004.
- Iauss H. R., *Estetychnyi dosvid i literaturna hermenevtyka* [v:] *Slovo. Znak. Dyskurs: Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.*, red. M. Zubrytska, Litopys, Lviv 1996, s. 278–307.